

Кобера А. В.

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті розкрито правові та практичні проблеми проведення судово-психологічних експертиз у цивільному процесі. Виділено категорії справ, у ході провадження яких призначення психологічної експертизи є обов'язковим.

В статье раскрыто правовые и практические проблемы проведения судебно-психологической экспертизы в гражданском процессе. Выделены категории дел, в ходе производства которых назначение психологической экспертизы есть обязательным.

In the article law and practical problems of carrying out judicial and psychological investigation in civil process have been exposed. The categories of cases demanding psychological investigation have been distinguished.

Однією із форм інтеграції психологічних знань в юриспруденцію є судово-психологічна експертиза, яка надає допомогу фахівцю-юристу у вирішенні питань психологічного змісту. Мета статті: розкрити правові та практичні проблеми проведення судово-психологічної експертизи в цивільному процесі. Коло питань психологічного змісту в цивільному судочинстві є досить широким. Так, психологічного аналізу потребує встановлення ступеня розуміння особою змісту укладених правочинів, можливість особою свідомо приймати рішення, здатність свідка правильно сприймати події, давати стосовно них адекватні покази. Особливу групу становлять питання, пов'язані з розірванням шлюбу подружжям та визначення місця проживання дитини. Не менш актуальним є визначення рівня психологічних страждань особи та розміру компенсації моральної шкоди. Вирі-

шення поставлених питань є неможливим без використання спеціальних психологічних знань. Однак, не зважаючи на це, на даний час практика призначення та проведення судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві не набула розповсюдження. Це пояснюється як недостатністю врегульованості даного питання нормативно, так і наявністю суто практичних проблем. Так, згідно з цивільно-процесуальним кодексом України, немає чітко визначеного переліку справ, у яких призначення судово-психологічної експертизи є обов'язковим, суд має право призначити експертизу за заявкою осіб, що беруть участь у справі, або за власною ініціативою. На основі аналізу судової практики можна зробити висновок, що учасники процесу, в тому числі і судді, не наділені достатньою мірою інформацією про межі застосування спеціальних психологічних знань у цивільному процесі, тому не ініціюють проведення психологічної експертизи.

Практичний аспект проблеми застосування судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві полягає в тому, що експертиза призначається або судово-експертній установі, або конкретному експерту. Проте кількість судово-експертних установ в Україні обмежена (5 державних судово-експертних установ та 4 їх філії), а фізичних осіб, які б займалися даним видом діяльності, взагалі немає. Проблема залучення фахівців-психологів, які мають відповідний кваліфікаційний рівень та володіють комплексом спеціальних знань у сфері юридичної психології, до проведення судово-психологічних експертиз на підприємницькій основі обумовлена тим, що вони позбавлені можливості отримання ліцензії на право здійснення даного виду діяльності. Причиною цього є те, що проведення такого виду експертного дослідження вимагає застосування спеціальних знань юридичної психології, а оскільки судово-психологічна експертиза належить до числа судово-медичних експертиз, ліцензування на цей вид підприємницької діяльності здійснюється за умови наявності вищої медичної освіти.

Оскільки практика експертного дослідження в цивільному судочинстві не набула належного розповсюдження, а функції психолога не обмежуються лише експертним дослідженням, формою використання психологічних знань може

бути залучення психолога як консультанта. Така форма взаємодії психолога і юриста дає можливість забезпечити судовий процес інформацією про типові особливості гностичних процесів, індивідуально-типологічні й особистісні характеристики, психічні стани, особливості міжособистісної взаємодії учасників процесу [4].

У цивільно-правовій доктрині прийняте положення, що юридичній оцінці підлягають тільки свідомі дії суб'єкта [5]. Однак за даними сучасної наукової психології більше половини актів людської поведінки організується на підсвідомому, стереотипному рівні. Вирішити проблеми взаємозв'язку свідомого і підсвідомого в складному акті людської поведінки в ряді випадків може бути не можливим. Зрозуміло, що можливості судово-психологічного дослідження обмежені можливостями наукових досягнень як у галузі самої психології, так і інших наук, що допомагають у її технологічному вдосконаленні (інформатики і програмування, статистики тощо).

Аналіз можливостей застосування спеціальних психологічних знань у процесі цивільного судочинства зумовлює необхідність дослідження інституту судово-психологічної експертизи, його ролі, значення і впливу на здійснення судочинства у справах, що виникають з цивільних правовідносин.

До компетенції судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві належить: встановлення ступеня розуміння особою змісту укладених ним угод, його здатності приймати усвідомлені, транзитивні (з врахуванням усіх необхідних умов) рішення; виявлення в дієздатного суб'єкта непатологічних психічних аномалій, що перешкоджають адекватному відображенню дійсності; встановлення психологічної сумісності подружжя, можливості зняття епізодичних конфліктів; встановлення психологічної сумісності дітей з кожним із батьків, усиновителів, опікунів; визначення можливостей конкретних осіб по забезпеченню виховання дітей; встановлення здібностей свідків правильно сприймати події; встановлення ступеня морального страждання особи [6].

Відповідно до чинного законодавства предметом психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характе-

ру, провідних якостей особистості; мотивотворних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. До числа справ, які вимагають обов'язкового призначення судово-психологічної експертизи, можна віднести:

– справи про визнання недійсними правочинів з вадами волі;

– справи, що випливають зі шлюбно-сімейних правовідносин (розірвання шлюбу, встановлення місця проживання дитини після розірвання шлюбу, усиновлення);

– справи про відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

– справи, що виникають із зобов'язальних правовідносин [4].

При провадженні справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі спільним предметом дослідження є психологічні чинники, що призвели до порушення вольових процесів під час укладення цивільно-правових правочинів. Це або невідповідність волі суб'єкта його волевиявленню, або неадекватність формування волі при формальній відповідності її волевиявленню. Як в першому, так і в другому випадках дослідженню підлягають рівень інтелектуального розвитку емоційно-вольової сфери потерпілої сторони, а також індивідуально-типологічні особливості особистості, що можуть мати значення при вирішенні даної справи. Деформація вольової регуляції може бути викликана як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. У зв'язку з цим наявність вади волі неможливо встановити без виявлення конкретного механізму вольової деформації індивіда. Адже причиною помилки можуть бути і підвищена навіюваність, і неправильна антиципація (неправильне розуміння змісту і обсягу понять, що використовуються у спілкуванні), і помилка у сприйнятті, зумовлена сенсорною недостатністю, і прямий обман. Перед експертом стоїть завдання встановити, чи міг підекспертний повною мірою усвідомлювати фактичний зміст своєї поведінки і чи була деформована у нього здатність до вольової регуляції. Повне усвідомлення особою значення своїх дій включає в себе: а) правильне розуміння об'єктивного змісту власної поведінки; б) визначення мети вчинюваних дій; в) передбачення результатів своїх

дій. Метою судово-психологічного дослідження є з'ясувати причини виникнення вади волі і її психологічний зміст. Встановлення наявності вади волі, що є підставою визнання правочину недійсним, належить до повноважень суду, які він здійснюватиме на підставі не лише висновку судово-психологічної експертизи, а й інших доказів у справі.

Предметом судово-психологічного дослідження при вирішенні справ щодо права про виховання дітей, а також інших справ, що впливають зі шлюбно-сімейних правовідносин, є встановлення індивідуально-психологічних особливостей як батьків (усиновителів, опікунів), так і дитини, аналіз ситуації психологічної сумісності членів сім'ї та психологічне усвідомлення ними своїх функцій (ролей). Психологічна експертиза має можливість забезпечити суд інформацією, що допоможе об'єктивно оцінити пояснення сторін. У конфліктній ситуації можлива неправильна інтерпретація кожною із сторін поведінки іншої сторони, а також психологічно обумовлені викривлення сприйняття і окремих дій іншої сторони. Виявити наявність подібних деформацій і пояснити їх причини – завдання психологічної експертизи. Незалежно від підвиду справ, що виникають із шлюбно-сімейних відносин, головним критерієм для правильного вирішення усіх цих категорій спорів є інтерес дитини. Особи, що представляють цей інтерес у процесі, є зацікавлені суб'єкти (батьки), чий інтерес може об'єктивно суперечити інтересу дитини. З цієї причини для правильного, об'єктивного встановлення істинних інтересів дитини суд потребує незацікавленої інформації, яка, по-перше, відображала б певні факти дійсності, по-друге, була б одержана з процесуально незацікавленого в результатах справи джерела. Така інформація могла б бути використана для перевірки пояснень сторін судом, а також бути самостійним судовим доказом певних обставин. Саме цим пояснюється доказове значення висновків експерта-психолога.

Окрему категорію становлять справи про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Предметом дослідження цієї категорії справ є ступінь порушення психологічної рівноваги, що спричинило душевні страждання потерпілого. В рамках судово-психологічної експертизи по даній категорії справ спеціаліст повинен встановити індивідуально-

психологічні особливості, риси характеру та провідні якості потерпілого, визначити закономірності перебігу психічних процесів, рівень їх розвитку та індивідуальні властивості, і на основі отриманих даних зробити висновок про наявність або відсутність психологічного стану, що призвів до погіршення чи неможливості реалізації особою своїх звичок і бажань, погіршення стосунків з навколишнім середовищем. Для оцінки "глибини фізичних та душевних страждань" врахуванню підлягають: об'єктивна ситуація, що склалася; особистісна (суб'єктивну) значущість ситуації для позивача; наслідки моральної шкоди для подальшого життя позивача.

Завданням судово-психологічної експертизи, яка проводиться в справах, що виникають із зобов'язальних правовідносин, є визначення рівня інтелектуального розвитку і рівня розвитку емоційно-вольової сфери підекспертного, а також індивідуально-типологічних особливостей особистості, що можуть мати значення при вирішенні справи. Цей вид експертизи проводиться у випадках, коли: виникають сумніви щодо наявності у справі даних про особу позивача чи відповідача; має місце неоднозначна оцінка індивідуальних особливостей особи; необхідно встановити особливості мотивів поведінки і мотивації конкретних проступків як важливих обставин, що характеризують особу; потрібно дослідити окремі психологічні особливості особи (наприклад, підвищена навіюваність, імпульсивність, ригідність, темп і характер вирішення розумових завдань), що здатні суттєво вплинути на поведінку суб'єкта; необхідно дати психологічну інтерпретацію окремих дій особи з врахуванням її індивідуально-психологічних особливостей.

У перерахованій категорії справ для прийняття правомірного та об'єктивного рішення, проведення судово-психологічної експертизи є обов'язковою умовою. Залежно від обставин справи суд може призначати один із наведених видів судово-психологічної експертизи. Можливе також призначення експертизи, яка включає елементи декількох окремих предметів дослідження. При провадженні у справах за участю неповнолітніх свідків, обвинувачуваних та потерпілих, про визнання злочину недійсним внаслідок помилки, тяжких обставин проведення судово-психологічної експертизи є доцільною умовою.

Таким чином, прогалини законодавства, зокрема положень, що регулюють порядок призначення та проведення судової експертизи (в тому числі і психологічної), зумовлюють потребу вдосконалення нормативної бази, а закономірне розширення можливостей застосування спеціальних психологічних знань зумовлює потребу в збільшенні чисельності психологів, які проводять судово-психологічні експертизи, та підвищення рівня вимог щодо їх фахової підготовки.

Література

1. Алікіна Н. В., Биленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці. – К., 1993. – С. 164.
2. Грязін В. І., Гіжевський В. К., Роцин О. І. Підготовка і призначення судових експертиз. – К., 2004. – С. 560.
3. Енгальчев В. Ф., Шипшин С. С. Судебно-психологическая экспертиза. Методическое руководство. Калуга – Обнинск – Москва, 1997. – С. 152.
4. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. – Львов, 1987. – С. 140.
5. Коченов М. М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы. Авториф. дис.канд.юр наук. – М., 1991. – С. 34.
6. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики). Авториф. дис. канд.юр.наук. – К., 2004. – С. 17.